

Szabó B. András

Gazdaságetika

I. Mi a gazdaság?

A gazdaság működése és helyünk a gazdaságban

A gazdaság és a gazdaságetika egy Arisztotelész háztartásvezetés-tanától (οικονομια) máig érvényes találkozást jelent egyrészt az ember anyagi szükségleteinek tervszerű biztosítását célzó gazdaság, másrészt a jó és a rossz kérdésével foglalkozó erkölcsi törvény között.¹ Ma a javak létrehozása és elosztása korábban soha nem tapasztalt méretekben történik, és a munkamegosztás olyan fokán, ami az egész Földet összekapcsoló hatalmas termelési és ellátási láncokat eredményez. Bármilyen korábbi elképzelés, ami az évezredes regionalitás, önellátó képesség és mérsékelt növekedés jellemezte világ gazdasági gondolkodását és különösen gazdaságetikáját meghatározta, csak a mai, alapjaiban megváltozott feltételek figyelembe vételével lehetséges. Ez a globális termelési és elosztási rendszer gyakorlatilag egyetlen gazdasági rend keretei között történik, ez pedig

¹ KLEIN 2004, 130. o.

a globális versenyen alapuló piacgazdaság. Az alapvetően egységes struktúra helyi különbségeit egyes (egyre halványabb) jelzők finomítják, melyek az állami beavatkozás, a társadalmi szolidaritás mértékét jellemzik (pl. szociális piacgazdaság), illetve olyan mély kulturális gyökerek, amelyek a termelés és elosztás rendjét történetileg alakították. A globalizált piacgazdaság azt jelenti, hogy a gazdasági élet középpontja a piac, ahol a kereslet és kínálat bizonyos szabályok között, szabadon alakítja az árakat, a foglalkoztatást, az árfolyamokat, a piacra termelt áruk fajtáját és mennyiségét. Ma ettől a piactól függetlenül gyakorlatilag nem lehet létezni, a részvétel adottság és nem döntés eredménye. Hogy az egyén életét mennyire határozza meg ez a piac, az számos feltételen múlik, de alapvetően mindenkinek jelen kell lennie a piacon. Ezért a hitoktatásban és az etikában is fontos megjelennie a gazdasági viselkedést a szűken vett gazdasági szempontoknál szélesebb összefüggésbe helyező etikai kérdésfeltevésnek. Saját magunk tudatos elhelyezése és lehetőségeink széles szempontokat figyelembe vevő tudatosítása szabadságunk és valós lehetőségeink kibontásának alapfeltétele. A saját helyét kereső és megteremtő, ugyanakkor számtalan külső befolyástól érintett fiatal számára ezek a kérdések kiemelten fontosak.

Aligha kapcsolódnak morális és élettervezési kérdések izgalmasabban össze, mint a gazdaság területén, ahol a tinédzser egyszerre kiemelt célpontja a fogyasztói társadalomnak, és egyszerre döntéshozó a – saját későbbi gazdasági és majdani társadalmi helyzetét alapvetően meghatározó – személyes életében. A gazdaságetikai problémák, a közvetlen fogyasztói tapasztalat miatt, képesek lehetnek a közélet iránt korábbi generációknál kisebb érdeklődést mutató mai fiatalok számára kézzel fogható közelségbe hozni a közösség problémáit, dilemmáit és felelősségét.

A méhek és a láthatatlan kéz

Az ipari forradalom hatása a technológia és a gazdaság területén túl egészen a morálfilozófiáig terjedt. A változás lényegét két jól ismert kép felidézésével ragadhatjuk meg. Mindkét kép az önzésről szól és arról a korabeli brit világról, ahol nagyon messze került egymástól a valóság és a hirdetett értékek. 1714-es meséjében Mandeville a méhek államáról ír, ahol, miközben mindenki egyéni érdekét követi a bűnök tömegét elkövetve, a közösség egésze virágzik: „virult az élet, naggyá tette a bűn s a véték” – szól az ismert verssor. A baj akkor történik, amikor erkölcsössé válnak a méhek, és ezzel rengeteg tevékenység feleslegessé válik (gazdasági recesszió), illetve a külső ellenség a legyengült államot elűzi. Műve heves kritikát váltott ki, elégették és betiltották, John Wesley Machiavellihez

Aligha kapcsolódnak morális és élettervezési kérdések izgalmasabban össze, mint a gazdaság területén, ahol a tinédzser egyszerre célpontja a fogyasztói társadalomnak, és egyszerre döntéshozó a személyes életében.

hasonlította.² Pedig Mandeville inkább csak jó megfigyelő, és nem a romlás prédikátora. Görbe tükröt tartva kifigurázza a társadalom magas elvei és valós viselkedése közötti különbséget, és rámutat arra a szakadási pontra, amikor az erkölcsöt az eredmény érdekében száműzni lehet a társadalom bizonyos alrendszeréből. Meseje szélsőséges karikatúra, amely máig érvényes, valós problémáról szól. Képes-e és van-e reális lehetősége egy közösségnek anyagi, kényelmi áldozatot hozni a jó érvényesítéséért?

A másik kép Adam Smith nevéhez fűződik, akit hiba lenne az etika alól felszabadított közgazdaságtan atyjának tekinteni. Ugyanakkor a nagy választóvonal az 1759-es *Az erkölcsi érzelmek elmélete* és az 1776-ban megjelent könyve, a *Nemzetek gazdagsága* világképe között, az úgynevezett Smith-probléma, máig sokféle értelmezési vita forrása,³ és tulajdonképpen az önálló közgazdaságtudomány születésének is helye. Ha Smith nézetei nem is teljesen egyeznek a róla mint a modern közgazdaságtan atyjáról elterjedt közvélekedéssel, az önérdekét követő ember pozitív értékelése (és nem erkölcsi felmentése) és a láthatatlan kéz metaforájának megalkotása az ő érdeme. Más nagy hatású gondolatok alkotóihoz hasonlóan a fogalomalkotás hatásával sem ő, sem kortársai nem voltak tisztában.⁴ A láthatatlan kéz tereli a gazdasági szereplőt a közösség számára jó magatartás felé, miközben ő saját érdekére koncentrál. Ugyanígy egy láthatatlan kéz osztja el a javakat, és Smith megfigyelése az, hogy azoknak is jut, akik nem rendelkeznek a termeléshez szükséges tulajdonnal vagy ismerettel. A láthatatlan

Képes-e és van-e reális lehetősége egy közösségnek anyagi, kényelmi áldozatot hozni a jó érvényesítéséért?

kéz az újraelosztó is.⁵ A láthatatlan kéz metaforája nem volt ismeretlen Smith korában.⁶ Tapasztalata mögött a gondviselés-teológia és Rousseau gondolatai egyaránt megtalálhatók. Hogy miként lett a deizmus harmóniájából és optimizmusából, azaz a gondviselésből a piac mindenhatósága az elmúlt háromszáz évben, az egy igazán mély teológiai és etikai kérdés. A piac mint módszer alkalmas sokféle emberi képességet és viselkedést nagyfokú szabadságot hagyva koordinálni, de mindenhatósága téveszme, amire a 2008-as válság

² SEDLACEK 2012, 248. o.

³ Smith eredeti nézetei és a róla tovább élő kép különbségéről Sedlacek idézett művében elgondolkodtató elemzést ad (SEDLACEK 2012, 257–280. o.), illetve bevezet az ún. Smith-probléma gazdag nemzetközi irodalmába is, ami a magyar közgazdasági irodalom számára is ismert (ld. Zeller Gyula: Létezik-e a Smith-probléma, avagy mennyire egységesek Adam Smith nézetei?)

⁴ MADARÁSZ 2014, 804. o.

⁵ SEDLACEK 2012, 248. o.

⁶ MADARÁSZ 2014, 806. o.

mutatott rá legutóbb. Smith két művét együtt olvasva nyílik lehetőség az ember önző érdeke mellé helyezni gazdaságilag páratlan közösségi képességeit és a másik jólléte okozta örömét. Ezek a pozitív emberi érzelmek nem semlegesek, a piac nélkülözhetetlen bizalmi alapját alkotják.

Szabadság

A szabadság számos formája létezik, mégis ugyanazt az állapotot fejezi ki. Az elmúlt évszázadok tapasztalata azt mutatja, hogy a szabadságjogoknak csak együttes megléte jelent valódi szabadságot, illetve nemcsak a hatalom és a másik embertől való védelem kell a szabadság megéléséhez, hanem egy bizonyos fokú létbiztonság és kibontakozási lehetőség is szükséges. Már a pusztában vándorló és zúgolódó nép bibliai példája is megmutatja, hogy a közvélemény számára a létbiztonság fontosabb lehet a politikai szabadságnál (2Móz 16,3). A klasszikus polgári szabadságjogok (lelkiismereti és vallásszabadság, a véleménynyilvánítás és a sajtó szabadsága) részben politikai jellegűek, részben gazdaságiak (tulajdon, szerződési vagy vállalkozási szabadság), és lehetőségeket nyitnak a polgárok számára. Másrészt az ún. második generációs szabadságjogok (munkához, szociális biztonsághoz, egészséghez stb. való jog) a szociális biztonság alapjaival az állam képességei és szándékai függvényében, de védik a piacon gyenge, onnan kiszoruló embereket.⁷ A piac létének alapjai az első csoportba tartozó szabadságjogok, míg a piacról kiszorulókat kell védenie a szociális jogoknak. Keresztény teológiai alapon a szabadságról csak ebben a kettős értelemben értelmes beszélni. A szabadság a keresztény ember számára nem önkényes magatartásválasztás, hanem az önálló véleményformálás és -nyilvánítás szabadsága a közösségben.⁸

A piacon és a piacról élő ember számára a szabadság kézzelfogható élménye a szabadon használható anyagi erő, a pénz. Fogyasztóként nagyobb szabadsága van, mint eladóként. Az elkölthető pénzének mennyisége kölcsönzi vásárlóként a szabadságot a piacon, vágyait pedig a piac kínálata formálja. A példátlan gazdasági, technológiai fejlődés olyan dolgokat tett elérhetővé a modern ipari társadalomban az emberek széles körének, amelyek korábban a leghatalmasabbaknak sem voltak lehetségesek. A szabadon felhasználható gazdagság mindig szélesebb döntési lehetőséget jelentett, de a modern világban a megkapható áruk és szolgáltatások száma nagyságrendekkel nagyobb és a korlátozó társadalmi kötöttségek összeha-

Ameddig a szabadság a pénzen múlik és a pénz exponenciálisan növelhető, egyre nő a távolság a természeti és társadalmi kötődésektől, és a lehetőségek végtelennek látszanak.

⁷ A szerteágazó harmadik generációs emberi jogok túlmutatnak a piacon (fogyatékkal élők jogai, békéhez való jog), és a káros következményektől való védelem a céljuk (egészséges környezethez való jog).

⁸ ANSELM 2015, 239. o.

sonlíthatatlanul kisebbek. Az emberek eltávolodtak a közvetlen környezetüktől szociális és természeti értelemben is. A piac hatékony elosztása páratlan ellátási biztonságot ad, ami nagy veszélyt is rejt. A döntően önellátó ember függése a természettől közvetlen, míg a piacon az árak jelzik csak a termelés külső feltételeinek változását. A piac elrejt az áru létrejöttének történetét. A szabadság nemcsak a természettől, hanem az emberi kapcsolatoktól való függetlenségként is megtapasztalható, hiszen nem vagyunk egymással személyes kölcsönösségi kapcsolatokkal összekötve. A munkamegosztással a szakember személytelenül szolgáltat pénzért. Ameddig a szabadság a pénzen múlik és a pénz, valamint a piacon lévő áruk mennyisége exponenciálisan növelhető, egyre nő a távolság a természeti és társadalmi kötődésektől, és a lehetőségek végtelennek látszanak. A szabadságot a választási lehetőség és a természeti és társadalmi kötődésektől való elszakadás jelenti. Dosztojevszkij híres mondása – „a pénz érmékbe vert szabadság” – ezt az érzést fejezi ki. Mondatát az író szerencsejáték-szenvedélye teszi igazán érdekessé. Vannak határok, amelyek az ember valós döntési szabadságát védik, és ezzel az irányíthatatlan szenvedélytől óvják meg. Felelősségi határoknak kell rámutatniuk a kaszinó és a pénzpiacok, a mesterségesen generált káros fogyasztási igény és a valós szükséglet közötti különbségekre.

TOVÁBBGONDOLÁST SEGÍTŐ KÉRDÉSEK

- Mi a gazdaság funkciója és jelentősége társadalmilag és személyes életünkben?
- Mennyiben kulturális és teológiai téma a gazdaság? Kultúránk és hitünk mennyiben van befolyással gazdasági viselkedésünkre?

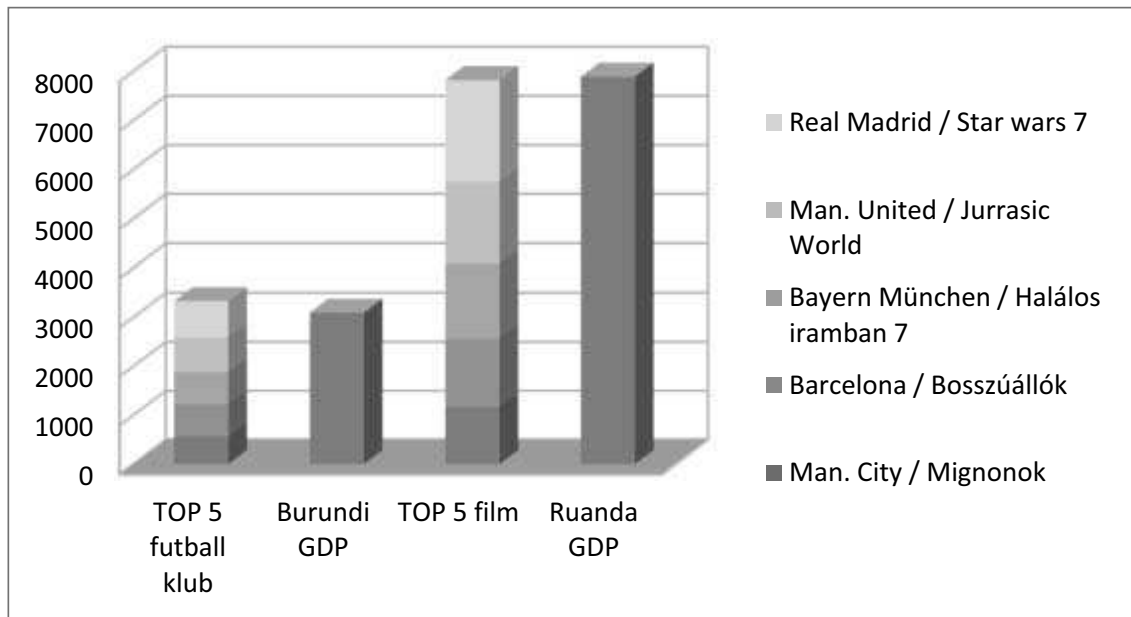
II. És mi nem?

A gazdaság határai

ANTROPOLÓGIAI

Ma a teológia gazdasággal kapcsolatos legfőbb feladata a gazdaság önértelmezésére rákérdezni és a gazdaság határait rámutatni. Számos mai közgazdasági műben a gazdaság pontatlan definíciójának nem a szakmai figyelmetlenség az oka. A gazdaság területének pontatlan megfogalmazása, a nyitott definíció lehetőséget ad a gazdaság által meghatározott területek és témák folyamatos növelésére. Az ókori görög mitológia Midrasz királya juthat eszünkbe, akit kapzsiságában az az átok ért, hogy minden arannyá változott, amihez hozzáért. A gazdasági szemlélet olyan területeket formál át, ahol korábban más értékek voltak meghatározóak (sport, oktatás, egészségügy stb.). A sport üzleti erejét az egy személyben profi játékos, komplex reklámhordozó és szociális média-építő futballszatárak fizetése mutatja. A bruttó átlagkeresettel számolva 9,4 évet

kell dolgoznia egy magyarnak, hogy Zlatan Ibrahimovic egynapi jövedelmét megkeresse.⁹

A forbes.com és a Világbank adatai alapján

A teológiai etika egyik legfontosabb feladata, hogy határt húzzon és megmutassa, az emberi életben milyen feladatot lát el a gazdaság és mit nem, milyen más meghatározó és értékadó szempontok léteznek. Nem minden vágy elégíthető ki materiális eszközökkel. Téves az a felfogás, amely azt sejteti, hogy elfogyasztható és szolgáltatásként igénybe vehető javakkal minden emberi igény kielégíthető.¹⁰ Herms ennek a megközelítésnek leghíresebb, Nobel díjas képviselőjét külön ki is emeli. Gary Becker a közgazdaság logikáját többek között a barátság, a házasság területére is alkalmazta. Kifejezetten programmá tette, hogy minden véges erőforrásokkal foglalkozó magatartás jobban leírható a gazdaságelmélet tükrében.¹¹

A teológiai etika egyik legfontosabb feladata, hogy határt húzzon és megmutassa, az emberi életben milyen feladatot lát el a gazdaság és mit nem.

„A közgazdasági megközelítés szerint az egyén akkor dönt a házasság mellett, ha a házasság várható haszna meghaladja a nőtlenségből, illetve férjeztlenségből vagy egy megfelelőbb partner utáni további keresgéléstől várható hasznot. Ehhez hasonlóan, az ember akkor adja fel házasságát, ha annak a várható haszna, hogy egyedül él vagy másik házastársat keres, meghaladja a válásból fakadó veszteséget, beleértve azt a veszte-

⁹ Ibrahimovic éves jövedelme 37,1 millió dollár (Forbes, <http://www.forbes.com/sites/mikeozanian/2016/05/11/the-worlds-most-valuable-soccer-teams-2016/3/#79d633616365>) és a magyar bruttó átlagkereset havi 247.746 forint 2015-ben (KSH).

¹⁰ HERMS 2004, 8. o.

¹¹ BECKER 1974, 299. o.

séget, melyet a gyermekeitől való elválás, a közös vagyon megosztása, a perköltség stb. okoz. Mivel sok ember keres párt, azt mondhatjuk, hogy van egy házassági piac: mindenki a lehető legjobbat keresi, feltételezve, hogy a piacon mindenki más ugyanezt teszi. Az emberek házasságokba rendeződését egyensúlyi elrendeződésnek nevezzük, amennyiben azok, akik nem léptek házasságra, nem is tudnának összeházasodni, és nem tudnák egymást jobb helyzetbe hozni.”¹²

A házasság történetében nem példátlan a gazdasági kalkuláció a párválasztásban, ugyanakkor mégis valami zsigeri ellenállást érez az ember Becker leírásával szemben. Ezzel a megközelítéssel a házasság és a barátság egy lesz a szolgáltatások sorában.¹³ Attól, hogy egy cselekvés racionális, nem lehet rögtön a gazdaság kategóriájába sorolni. Tomas Sedlacek egy még régebbi antik példán, a Gilgames-eposzon keresztül mutatja be a barátság erejét. Gilgames és Enkidu barátsága megváltoztatja a két főszereplőt, és az egész társadalmat átalakítja. Az igazán mély emberi kapcsolat fontosabb lehet minden érdeknél. Az egy munkahelyen lévő munkavégzők között a gazdálkodó szervezet alapvető érdeke is egyfajta „laza barátság” létrehozása és fenntartása. A munkahely „csapatépítésének” célja az ilyen kapcsolatok létrehozása és fenntartása, ezzel szemben a szoros barátság már a megkövült rendszerekkel szembeni fellépés kockázatát, ugyanakkor innovatív lehetőségeket is hordoz.¹⁴ A gazdaság antropológiai határa az ember emberségét veszi komolyan, ami kapcsolatiságot és sokoldalú értéket jelent. Vannak anyagilag kifejezhetetlen, az ember lényegét alkotó értékek, amelyeknek gazdasági szemléletű megközelítése elfogadhatatlan.

ÉRZELMI

A közgazdaságtan – a szellemi bázisát jelentő utilitarista filozófia alapján – a gazdaság és a boldogság közötti kapcsolatot egyértelműnek feltételezi. Ehhez képest az egyéni és társadalmi boldogságvizsgálatok a boldogságot összetett jelenségként mutatják meg. Számos olyan, anyagiak által befolyásolhatatlan tényező van, amely az ember boldogságát meghatározza. Ilyen az életkor, az egészségi állapot, a párkapcsolat, a nagycsalád, a szabadság a sors alakításában. Ugyanakkor az anyagiak nem semlegesek, sőt szemben bizonyos nemzetközi vizsgálatokkal, Magyarországon majdnem teljes egybeesést mutat a boldogság mértéke és az anyagi helyzet.¹⁵ A boldogság legfőbb akadály, az ország helyzetét nemzetközi összehasonlításban vizsgálva, mégsem az anyagiak hiánya. Az anyagiakban mérhető tényezők magasabb helyre sorolnák az országot, mégis rendre hátrébb végez. A legnagyobb világméretű boldogságfelmérés szerint 158 országból az elmúlt évben a 104.-ről a 91. helyre kerültünk. A hátsó tartományban

¹² BECKER 2005, 131. o.

¹³ HERMS 2004, 9. o.

¹⁴ SEDLACEK 2012, 43. o.

¹⁵ OLÁH 2016.

lévő helyért nem az ország gazdasági teljesítménye, a szociális juttatások szintje vagy a várható élettartam a felelős, hanem egy társadalmilag meghatározott, nem anyagi csoport (az élet alakításának szabadsága, a korrupció mértéke és a segítő-készség). A javulást a felvétel pillanatában érzett friss örömlények jelentős javulása okozta.¹⁶ Magyarország, számos közép-európai országgal együtt, egy olyan értékeket képviselő csoportba tartozik, ahol a szociális dilemmáknak nevezett probléma különösen erős. A dilemma lényege, hogy az egyén hajlandó-e költségeket vállalni a közösség egészének érdekében, és ezzel a gazdaság működési keretfeltételei javulnak, amivel az egyén élete is a közösségen keresztül lesz jobb.¹⁷ Ez az a terület, a közösségi bizalom építése, ahol a keresztény egyházaknak a legfontosabb gazdasági hatású társadalmi feladata van ma Magyarországon.

Ez az a terület, a közösségi bizalom építése, ahol a keresztény egyházaknak a legfontosabb gazdasági hatású társadalmi feladata van ma Magyarországon.

KÖZÖSSÉGI

A kereszténység szabadságértelmezése kiemeli, hogy a szabadságnak nemcsak a másiktól elkülönítő, hanem kommunikatív és kooperatív jellege is van.¹⁸ A másik ember egyrészt azon a módon is a szabadságom határát képezi, hogy a szabadságom gyakorlásában ne korlátozzon, másrészt ez ne jelentsen kárt neki, de ez a határ keresztény értelmezésben mindenképpen átjárható: feladat és cél is. A másik érdekében cselekedve közösség épül. Ez a felelősség nemcsak jelen időben érvényes, hanem a jövőre nézve, a következő generáció felé is. Az ilyen közösségi értékképzés gazdasági mérése nem egyszerű feladat, hiszen legtöbbször éppen az a lényegük, hogy pénzben ki se tudják fejezni a résztvevők az értékét. Sokkal inkább a kölcsönösség vagy bizonyos értékek gyakorlati megvalósítása a cél. Létezik a gazdaságnak egy ilyen tágabb szociális környezete, amely nemcsak a tradicionális prekommerciális közösségekre jellemző, de olyan területeken is, ahol a legmodernebb technológia keretei között jönnek létre közösségek.¹⁹ Ugyanakkor ez a határ nem feltétlenül a pénz használatának határát jelenti. Lehetnek pénzt használó, sőt profitot eredményező közösségi tevékenységek is. Gazdasági felelősségről csak a közösségi szempont figyelembevétele esetén beszélhetünk. A gazdaságetika hangsúlyos témái tulajdonképpen a közösség szempontjának figyelembevételéről szólnak, akár a vállalat falain belül (a dolgozók részvételi jogai a vállalat döntéseiben), a piaci versenyben (a

¹⁶ HELLIWELL-LAYARD-SACHS 2015, 27. UŐK 2016, 21. o.

¹⁷ UŐK 2015, 153. o.

¹⁸ JÄHNICHEN 2015, 352–353. o.

¹⁹ Három példa: a szabad szoftverekre épülő operációs rendszerek fejlesztése (Linux) vagy az interneten keresztüli ingyenes vendégfogadás (couchsurfing) vagy a legnagyobb digitális lexikon (Wikipedia). Mindegyiket a digitális technológia teszi lehetővé, és olyan területen kínál ingyenes alternatívát közösségi alapon, amely területeken egyébként a legnagyobb gazdasági hasznok keletkeznek.

versenyszabályok betartása, fogyasztói jogok) vagy egészen tág összefüggésben (az adóelkerülés globális problémája vagy a környezeti szempontok).

ÖKOLÓGIAI

Az eddig felsorolt határok etikai mérlegelés tárgyai. Az ökológiai határ a múltban etikai mérlegelés tárgyának tűnhetett, mára viszont az az objektív határ lett, amely nem erkölcsi, hanem materiális okokból kiköveteli a gazdasági rend változását. Egyes erőforrások végeessége, a klímaváltozás, a termelési és fogyasztási központok

A gazdasági kultúra kérdése az, hogy a fontos információk mennyiben képesek eljutni a fogyasztóhoz és mennyiben képes a fogyasztó a kapott információt beépíteni a döntésébe.

szennyezettsége, a fogyasztói szokások változásai ma már nem externáliák, hanem közvetlenül érintik a gazdasági szereplőket. A piac illúziója a termelési folyamat figyelmen kívül hagyása. A polcokon egymás mellett áruk és árcímkék állnak versenyben, de a mögötte lévő környezeti és humán költségeket a piaci árverseny elfedi. A gazdasági kultúra kérdése az, hogy a fontos információk mennyiben képesek eljutni a fogyasztóhoz és mennyiben képes a fogyasztó

a kapott információt beépíteni a döntésébe. A fogyasztói tudatosságnak nemcsak a számára minőségi szempontokat kell értékelnie, hanem az áru termelőinek és az előállítás környezeti módjának információfeldolgozását is magába kell foglalnia.

VALLÁSI

Az evangélikus teológia számára a szabadság kiemelt fogalom, mert a reformátori teológia alapélménye Isten megszabadító odafordulása az emberhez a megigazulásban. Isten az ember szabadságát pusztán jóságból és kegyelemből helyreállítja. Ez a felszabadító üzenet az evangélium. A szabadság egy kapcsolatból származó ingyenes ajándék. A megváltás eredeti hétköznapi értelme rabszolga kiváltását jelentő gazdasági cselekmény volt. A reformátori megközelítés az anyagiakra vonatkozóan is ebből a szabadságélményből indul ki. A szabadság nem az anyagi javak démonizálását jelenti, és nincs szó a róluk való lemondásról. A Luther egész működését meghatározó kritika a szerzetesi ideállal, a szegénység erényével is szakít. A kapott anyagiakat átmenetileg birtokolja az ember, és nincs szorosán összekötve velük.

„Mindez éppen azt jelenti, hogy éppen úgy van szükségünk a mulandó javakra és testünk megelégtetésére földi életünk során, mint egy vendégnek, aki idegen helyen időzik, ott éjszakázik, de reggel már el is megy (...) Így vagyunk ezzel mi is: minden e világi javadat Isten adta neked, hogy ebben az életben használd őket, és azt is megengedi, hogy megtömd velük a nyakadba lógó hitvány pénzeszsákot, de azt nem engedi, hogy szíved e javakon függjön, mintha örökké akarnál itt élni. Ehelyett azt kívánja tőled, hogy mindig haladj előre, és gondold egy magasabb rendű és jobb kincsre, mely a sajátod és örökké a tied is marad!” (LVM 6: 387)

Nemcsak Luther, de a későbbiekben puritán prédikátorok is használják ezt a megközelítést. Egyikük Richard Baxter mondatát idézve fogalmazza meg a modern kapitalizmus híres látteleletét és teológiai veszélyét Max Weber a *Protestáns etika és a kapitalizmus szellemében*: „...mint egy kopott kabát, amit bármikor levehetnénk, olyan a világi javak gondja a szent emberek vállán” – szól a 17. századi megfogalmazás és a weberi kiegészítés: „Ezt a kabátot a sors acélkemény épületté tette.”²⁰ Weber megállapítása arról szól, mennyire meghatározóvá vált az ember számára nemcsak az anyagiak birtoklása, hanem az azok előállítását és szaporítását szolgáló társadalmi rend. Az előző századfordulót, a hatalmas társadalmi átalakulás és feszültség hatására ugyanúgy foglalkoztatta a gazdaság társadalomformáló ereje, mint korunkat. A gazdaság és a politika mint az ember sorsát meghatározó erők Közép-Európában egymást váltják. Ezért kezdheti Jähnichen gazdaságetikáját egy 1921-es megállapítással: „A gazdaság a sorsunk.”²¹ Ha bármi az embert sorsként meghatározza, ennek a teológia éberségét azonnal fel kell ébresztenie. Ráadásul nem ismeretlen az anyagiak Isten helyére kerülésének problémája az egyháztörténetben vagy a Biblia lapjain. Mind az Ó- és Újszövetség, mind az egyháztörténet igyekszik olyan határokat szabni, ahol a különbség a sors és a materiális létbiztosítás között megmarad. A cél ilyen módon az, hogy a gazdaság ne váljon végzetté. A határhúzás a teremtésnél kezdődik, a hetedik nappal, a pihenőnappal, amelynek az őrzése, a munka és a pihenés közötti határ meghúzása azóta is folyamatos és fontos szociáletikai téma és feladat. A határ pedig az emberi élet végső kérdésénél, az üdvösség és az eszkatológia összefüggésében is kiemelkedően fontos. Jézus világos szavai megmutatják, semmi sem vihető ki a világból, és a modern kor gazdasági rendjének teológiai kihívása az, hogy az üdvösség perspektíváját, mint helyreállított istenkapcsolatot, a földi fogyasztási és birtoklási álmok megvalósításával kitakarja.

A cél az, hogy a gazdaság ne váljon végzetté.

TOVÁBBGONDOLÁST SEGÍTŐ KÉRDÉSEK

- Mennyire forrása és mennyire akadálya a szabadságnak a gazdaság a mai monetarizált társadalomban?
- Mennyire határozza meg önképünket és a rólunk alakított képet az anyagi helyzetünk?

²⁰ WEBER 1995, 224. o.

²¹ Jähnichen egy 1921-es Walther Rathenau-beszéd felidezésével kezdi gazdaságetikáját. Napoleon megállapításának – „A politika a sors” – átfogalmazása a mondat. Az emberek életére totális befolyást a totalitárius rendszerek eltűnésével nem a politika, hanem a gazdaság gyakorol. Kelet-Európában később és a változó politikai hatalmi ambíciók hullámai mellett, de mára az emberek életét szintén nagymértékben a gazdaság tölti ki. JÄHNICHEN 2008, 9. o.

III. Szempontok a gazdaságetikához

Bibliai szempontok

Az egész Biblián végigvonulnak gazdasági témák az ősatyáktól az ősgyülekezetig különböző szituációkban és értékeléssel. Ez a biblikus tanúságtétel annál többet érdemel, hogy egy-egy igehely felidézésével vagy a témába vágó igék felsorolásában merüljön ki. Hiszen olyan, sok évszázad alatt felgyűlt tapasztalatról van szó, ami hatalmas gazdagsággal és mély szegénységgel, vagyonközösséggel és birodalmi adókkal, foglalkozások sokaságának élményeit írja le az istenkapcsolat összefüggésében. Egy döntő különbséget és két etikai elvet leszűrhetünk. A különbség, hogy mindez a tapasztalat egy olyan gazdaságfilozófiában működik, ahol a javak mennyisége adott, és szemben napjaink értelmezésével vagy illúziójával nem bővíthető végtelenül. A javak végessége nem a termelésre, hanem az elosztásra koncentrál. A jól sikerült elosztás boldog és erős közösséget teremt – a pusztai vándorlás mennyei manájától az ősgyülekezetig.

Az első etikai elv a szegények iránti megkülönböztetett figyelem, amely az egész Szentírásán végigvonul. Már az Ószövetség hangsúlyozza azt a tapasztalatot és ígéretet, ahol a szerepek felcserélődnek, a hatalmasok lehullanak, és a

...a vagyon, bár tekinthető Isten áldásának, nem visz közelebb Istenhez.

szegényeket felemeli Isten (1Sám 2,8; Zsolt 113,7; Jób 34,24). Ez a hagyomány a szinoptikusoknál köszön vissza kiemelten (Lk 1,52; Lk 14,21). Isten általában a periférián lévők, a szegények, elesettek védelmezője.

A gazdagok számára az ideál a legkisebbnek lenni, aki mindenkinek szolgál (Lk 22,25). A hiányt szenvedők képviselik Istent, ezért az ő tekintélyük magasabb, mint a segítőké.²² Ez a szemlélet tarthatta fenn a közösséget a nagyon különböző gazdasági és társadalmi helyzetben lévő őskeresztény gyülekezeti tagok között.

A második leszűrhető elv, hogy a vagyon, bár tekinthető Isten áldásának, nem visz közelebb Istenhez. Ember és Isten kapcsolatában a bibliai tapasztalat szerint inkább veszélyeket rejt a gazdagság. Jézus megkülönböztetése Isten és a mammon között (Lk 16,13) világos és az emberi akarat szabadságának behatároltságára mutat. Az eszkatológiai határra a bolond gazdag példázata figyelmeztet (Lk 12,13–21), hogy az élet biztosítása anyagi célok megvalósításától függetlenül nincs a kezünkben.

²² THEISSEN 2001, 138. o.

Társadalmi szempont

A gazdaság és a társadalom legfőbb különbsége az összes modernitás előtti korhoz képest a stabil struktúrák helyetti folyamatos változás. Ez a változás egyre meghatározóbb, és a 21. századnak a posztmodern elnevezés helyett Zygmunt Bauman egyenesen a folyékony modernitás (*liquid modernity*) nevet adja. Megragad ezzel egy általános jellemzőt, ami egymástól látszólag egészen különböző területeken jelentkezik: az emberi kapcsolatok, a digitalizáció, a migráció, a tőkeáramlás, a politikai folyamatok és a társadalmi intézmények területén mindenhol az ideiglenes, stabil kötődés helyett az átmenetre berendezkedő életvezetést látjuk. Mindez ráadásul egy elképesztően komplex technikai-gazdasági rendszerben működik, ami sokáig határtalannak tűnt. A határ a bizonytalansággal válik újra izgalmassá, amit a kimaradó tömegek élnek át. Korunk gazdasági vesztese ma bármelyik földrészen megtalálható: olyan ember (és intézmény), aki (amely) ottmaradt a stabil rendszerekben bízva, és nem tudott együtt úszni a folyamatokkal. Ez az ember ugyanúgy lehet a nyugat-európai vagy amerikai gyári munkás, mint valamelyik permanens káoszba süllyedt ország polgára. Vannak országok, amelyek sikeresen alkalmazkodtak, de maguk a társadalmak is szétszakadnak, a győztesek és vesztesek közötti alkalmazkodás sikerei alapján. Margaret Thatcher hírhedt mondata: „There is no such thing as society.”²³ Nincs közösség, ami támogasson, korlátozzon, vagy felelős legyen a sorsodért, csak magad vagy az áramlatban. Társadalmi szempontként a társadalom integrációs képességének világméretű csökkenését könyvelhetjük el, ahol a hatalom birtokosait Bauman a távoli földesurakhoz hasonlítja, akik nem élnek mindennapi közösségben birtokukkal. Nagy stabil értékek felhalmozása helyett inkább a könnyen utazgatni elv a jellemző.²⁴ A reklám képe teljesen kifejezi ezt az érzést: az egyetlen bankkártyával úton lévő ember.

TOVÁBBGONDOLÁST SEGÍTŐ KÉRDÉSEK

- Milyen bibliai helyek jutnak eszünkbe gazdaságról, pénzről és vagyonról?
- Korunk milyen jellemzőit ragadja meg a „folyékony modernitás” kifejezés, és milyen következményei vannak ennek a keresztyén hit megélésére?

²³ BAUMAN 2000, 30. o.

²⁴ Uo. 13. o.

IV. Kritikus témák

Amilyen mértékkel

KAMAT, UZSORA ÉS HITEL

A protestáns gazdaságetika nagy történeti újítása, hogy a korábbi nyakatekert, a tiltást kijátszó praktikák helyett Kálvin megengedi a kamatszedést a termelő beruházások esetében. Ugyanakkor mindkét reformátor tiltja a fogyasztá-

A hitel sokkal több: közösségvállalás a hitelt kapó jövőbeni sorsával.

si, megélhetési célra adott kamatos kölcsönt, az uzsorát. A hitel sokkal több ennél: közösségvállalás a hitelt kapó jövőbeni sorsával. A termelési célú kamat megengedése egy folyamatosan gyorsuló

növekedésbe hozza a gazdaságot, hogy a hitelt kamataival vissza tudja fizetni a kölcsön felvevője, ami egyik feltétele az exponenciális gazdasági növekedésnek. A pénzpiacok gazdasági szerepe mára meghatározó, aminek világméretű központjai a tőzsdék.

TŐZSDE

A tőzsde egy piac, ami eredetileg az áruk kereskedelmének koncentrációját jelentette. A 15. századi Németalföldön először Brügge városában, majd Antwerpenben jött létre tőzsde a kereskedők találkozóhelyeként, koncentrálna az üzletkötést. A következő lépés a részvények megjelenése, amikor is Amszterdam lett a meghatározó központ. Ha ma a globalizáció és a multinacionális nagyvállalatok gyakorlatát és politikai befolyását etikai szempontból kiemelt figyelemmel néz-

zük, akkor érdemes a kezdetekre is visszatekinteni. A pénzügyi innováció egyik fő forrása, az államok finanszírozása mellett, az egyes gazdasági szereplő erejét meghaladó, nagy tervekhez szükséges anyagi erő összegyűjtése. Egy nagy befektetést igénylő és kockázatos gazdasági vállalkozáshoz (veszélyes hajóút távoli földrészre, később vasútépítések) külső pénzt kell bevonni a felelősség korlátozásával. Már a kamatra adott kölcsönnél is erről van szó a kora újkorban, és a részvénytársaságok születésénél is ezt látjuk. A részvény kor-

látozza a felelősséget is a kockázatos üzletnél, a részvénye értékén túl nem felel a tulajdonos. Etikai szempontból akkor érezzük a legjobban az ambivalenciát, ha egymás mellé teszünk két híres korai részvénytársaságot. Az első a Holland Kelet-Indiai Társaság, a másik a magyar reformkor és polgári fejlődés szimbóluma, a Lánchidat építő, 1836-ban alapított részvénytársaság. Az elsőnél a

gyarmatosítás, a birodalomalapítás és a kereskedelem szoros kapcsolatát látjuk, ahol a fűszerkereskedelem, a gyarmatszerzés és a konkurens hatalmakkal folyó háború mind része a vállalkozásnak. Felfutó időszakában folyamatos, stabil gazdagodást nyújtott tulajdonosainak. 1602 és 1733 között a részvények 100-ról 786 guldenre emelkedtek, és folyamatos osztalékfizetésben még többet kaptak a részvényesek. Mindez rövid távon nagy hullámvázások (hajótörések, háborúk, békék hírei) mellett zajlott.²⁵ Ma ugyanúgy láthatunk izgalmas ötletet megvalósulni piaci finanszírozással és globális igazságtalanságra építő, politikát és gazdasági hatalmat egybekapcsoló állam az államban részvénytársaságokat.

Az értékpapírok alapvető funkciója a cégek számára szükséges tőke bevonása egy bárki által elérhető, nyilvános piacról és a cégek birtokszerkezetének alakítása, illetve az árfolyamon keresztüli információfeldolgozás és -adás a gazdaság egésze számára. Az alapvető céltől elszakadó és a kaszinó és alkímia világába forduló pénzügyi magatartás a keresztény etika számára nem elfogadható. Viszont a tőzsde képes lehet egy széles tömeg számára hatékonyan működtethető tulajdont adni. Bizonyos keretek között ez igaz a dolgozók részére juttatott és a szélesebb népeesség birtokában lévő tulajdonra is.²⁶

Fogyasztás – életkor

A fogyasztói társadalom viszonyai az egykori keleti blokk országokban sokszereűen jelentek meg. Kitűnően írja le Dragomán György *Máglya* című regényében ezt a találkozást egy erdélyi kisvárosban a forradalom után. A nyitás előtti este a tinédzser főhőst és barátnőjét egy ott dolgozó boltos becsempészi az egykori bábszínházból kialakított első hipermarketbe. A hirtelen fényben telepolt polcok káprázatosak.

„...minden, de tényleg minden, fogkrémből van harmincféle, vajból nyolcféle, sajtból tizenötfele, kolbászok, szalámik, sonkák, de van szappan is annyi fajta, hogyha mindennap másfélével mosnánk kezét, akkor is eltartana jó két hónapig, amíg a végére érünk, és mindenből sokkal több van, nemcsak annyi, amennyi itt kint van a polcokon, hanem végtelen sok, egész telerakott kamionokkal hozzák.

Lekvárokról beszél, vécépapírról, halkonzervekről, csokoládékrémről, minden van, és minden lesz, most már mindig lesz minden, úgy mondja, mint egy imádságot, mintha nem hinné el, és saját magát is meg akarná győzni arról, hogy mégis igaz, rekedt hangon káromolva mesél a Kék Duna-keringő dallamára a dobozos tejről és a vákuumcsomagolt kávról, amikről eddig el se tudta képzelni, hogy léteznek (...) mind csak arra

²⁵ FERGUSON 2010, 137. o.

²⁶ A történelemben egyedülálló példa a tulajdonviszonyok teljes újraelosztása békés és jogszerű úton a közép-európai államokban a rendszerváltás után. A hatalmas állami vagyont privatizációja során számos szempont határozta meg az egyes államok privatizációs politikáját. Magyarországon a tulajdon működőképes szétosztásának példája a kedvezményes részvényvásárlási lehetőség volt.

gondol, hogy ez a sok minden nemcsak most lett, hanem mindig is volt, akkor is, amikor itt nekünk semmi se jutott belőlük, amikor lopni és csalni és hazudni kellett még a puliszkalisztért is, és ahogy ezt mondja, egyszerre zokogni kezd.”

Negyed század alatt ebbe a valóságba születtek bele már a mai fiatal felnőttek is. Miközben ambivalens érzéseik vannak (környezetszennyezés, a szegények kirekesztettsége a fogyasztásból), mégis fogyasztanak, mert ez identitásépítésük

A társadalmi siker könnyebben megszerezhető bizonyos drága és divatos javak látványos fogyasztásával, mint a munka nehezebb és hosszadalmasabb külső elismerésén keresztül.

egyik fő eszköze.²⁷ Kötetünk bőven kitér a fogyasztás etikájára. Itt csak ezt az identitásépítő szerepet érdemes kiemelni, ahogy a munka jelentette identitás helyét átveszi a fogyasztás meghatározta identitás, és a munka funkciója csak a fogyasztás anyagi feltételeinek biztosítása.²⁸ A társadalmi siker könnyebben megszerezhető bizonyos drága és divatos javak látványos fogyasztásával, mint a munka nehezebb és hosszadalmasabb külső elismerésén

keresztül. A fogyasztás egyúttal az önértékelésről is szól, saját magam jutalmazásáról, egyre kifinomultabb vágyak megvalósításáról és a fogyasztási képesség, a vásárlóerő megtapasztalásáról saját magam számára.

A vasárnapi boltzár bő egy éves kísérlete 2015 tavaszától a fogyasztás határházaként pozitív kísérletnek tekinthető. Fő tanulsága etikai szempontból, véleményem szerint, hogy a fogyasztási szokások úgy válnak kényszerre dolgozóknak és vásárlóknak, hogy közben a szabadság megélésének tűnhetnek. Komoly dialógus és a változás értékének alapos bemutatása nélkül a változások nem sikerülhetnek.

Veritékkel szerzett kenyér

MUNKA HIVATÁS ÉS ROBOT KÖZÖTT

A munka identitásképző szerepe a protestáns hagyomány mélyére nyúlik vissza. Luther az, aki kiterjeszti a hétköznapi foglalkozásokra az isteni elhívást és minden polgári foglalkozást hivatásnak tekint. A munka fogalma azonban ennél sokkal régebbre, egészen kultúránk gyökeréig vezet vissza. A robot és a hivatás közötti széles skála már az Ószövetség elején is jelen van. A „műveld és őrizd!” parancs mint a munka legmagasabb értékelése az egyik végpont, az egyiptomi rabszolgaság a másik. A robot szó egyszerre jelenti a középkorban a jobbágyok egyik terhét, a földesúr számára végzett ingyenmunkát, másrészt a 20. században az emberi munka elvégzésére létrehozott, önállóan működő gépet, Karel Čapek sci-fi regényének szóalkotását.²⁹ Mindkét meghatározásban valami hiányzik az emberből. Mindkét esetben a személy vagy tárgy létének lényege

²⁷ SEDGWICK 1999, 111. o.

²⁸ Uo.

²⁹ SEDLACEK 2012, 38. o.

a munkavégzés, ráadásul ellenszolgáltatás nélkül. A hivatás mint a reformáció lutheri szóalkotása egy ettől teljesen eltérő képet rajzol. Túlzás nélkül állítható, hogy az emberi méltóság modern fogalmának megjelenését találjuk a hivatás fogalomban. A magyar Alaptörvény Preambuluma egyenesen „a közösség erejének és minden ember becsületének alapjaként” határozza meg a munkát.

Az elmúlt években a munka felértékelését tapasztalhatjuk, bizonyos szociális jogok megnyirbálása árán (közmunka bevezetése, munkanélküliség és elbocsátás feltételeinek változása), az oktatási preferenciák változtatásán keresztül (szakoktatási rendszer preferálása és átalakítása). A munkának ez az átértékelése nem független egy hagyományos protestáns munkaetikától és társadalomképtől, viszont a keresztény etika egészére és a protestáns etikára speciálisan is jellemző szociális szempont nem tűnhet el. A munkaadó számára mindig adott a robot kísértése. A dolgozók jogait a munkaadó tipikus túlereje miatt, jogszabályokon keresztül, állami védelem biztosítja. Az aszimmetrikus kapcsolatban a gyengébb fél jogait az Alaptörvény is garantálja, alkotmányos védelem tárgyává teszi az egészséges és biztonságos, az emberi méltóságot biztosító munkafeltételeket.³⁰ Viszont a munkabérre vonatkozó, piaci viszonyoktól idegen szabályozások kikerültek a legmagasabb jogi normából. Míg hazánkban a munkavállalók önszerveződése és az egyházak között, történelmi okokból, komoly kapcsolat nincs, a német evangélikusok újabban a sokkal nagyobb súllyal bíró munkavállalói érdekképviselletekkel pozitív kapcsolatot ápolnak. Kifejtik azt a közös álláspontot, hogy a munkaerő nem áru, amire csak a költségek egyikeként lehet tekinteni. A munkabér a dolgozó és családja számára megélhetés, ami kifejezi a különbséget.³¹ Az Európai Szociális Karta 4. cikke megfogalmazza a munkabér mértékével kapcsolatban a dolgozó és családja tisztas megélhetését is elvárásaként. Ezzel nem sérti a szabad megegyezés jogát, de a piaci alku határát meghúzza. A jogokat a nemek közötti egyenlőség, a női és férfi dolgozók közötti egyenlő munka esetén járó egyenlő munkabér biztosítása, valamint a szerveződéshez és a pihenéshez való jog egészíti ki.

A munkára vonatkozó szabályozás alakulása követi azt a változást, ami a munka világában világméretben tapasztalható. A termelőláncok globálisan működnek, ahol emberek egyrészt globális munkakapcsolatba kerülnek egymással, másrészt a globális munkamegosztás a végzett tevékenységeket jellegük szerint különböző helyszínekre telepíti. Magyarország ennek a folyamatnak jelenleg haszonélvezője, mert komoly termelő kapacitások telepedtek a rendszerváltás óta az országba. A megszokott munkanélküliség helyett ma új jelenség, a munkaerőhiány a meghatározó. Ennek szintén oka az a nem ennyire pozitív folyamat,

...a munkaerő nem áru,
amire csak a költségek
egyikeként lehet tekinteni.

³⁰ JUHÁSZ 2012, 39. o.

³¹ EKD 2015, 98. o.

hogy az uniós munkaerő áramlásban Magyarország kibocsátó ország. Az utóbbi évek dinamikus munkabér-emelkedését, a hosszú ideje stagnáló szint után a munkaerőhiány és -megtartás szándéka is növelte. Az új helyzet nem könnyű egyensúlyozást igényel bérszínvonal, versenyképesség, elvándorlás, lokális különbségek országon belül és a hiányzó munkaerő pótlásának tekintetében.

A termelés jellege is változott. Az elmúlt században mérnöki képességekre épült a gazdaság. Nemcsak az újabb és újabb termékek megalkotásánál volt fontos ez a mérnöki tudás, hanem legalább ilyen fontos volt a termelési folyamat megszervezésénél. A fordizmus gyárai hatalmas, stabil erődök, amelyek abban érdekeltek, hogy dolgozóikat hatékonyan és stabilan beilleszték a termelésbe. Aki a Fordnál vagy a Renault-nál kezd el dolgozni, az a hosszú távú jövőt is itt tervezi – szólt az előző század tapasztalata. Ezzel szemben aki a Microsoftnál kezd el, fogalma sincs, hol fogja folytatni szakmai karrierjét, állapítja meg David Cohen.³² A hivatás fogalmát újra kell értelmezni a megváltozott körülmények között. Ez különösen a protestáns szociáletikában fontos.

A munka rugalmasságát, a szabadidő társadalmi és gazdasági felértékelődését, a növekvő bérkülönbségeket és a gyengülő társadalmi szolidaritást figyelembe kell venni. Külön területe a protestáns gazdaságetikának a létszámban jelentősen megnövekedett egyházi dolgozók munkavégzésének etikai kérdései.

Végül összefoglalva és kötetünk céljára fókuszálva a hivatás kiválasztásának kérdését érdemes közelebbről megvizsgálni. A hitoktatás által érintett életkor a pályaválasztás meghatározó időszak is egyben. Az evangélikus hitoktatás egyik hangsúlyos specialitása lehet a gazdag felekezeti tradícióból merítve a hivatás fogalmának használata. Nem a sztereotípiává merevedett protestáns

...a munka örömforrás és az aktívan alkotó ember kiteljesülésének kiemelt területe.

munkaetika³³ fiatalok számára aligha értelmezhető életre keltésével, hanem a ma alig hangsúlyozott szemponttal: a munka mint örömforrás és az aktívan alkotó ember kiteljesülésének kiemelt területeként. A pályaválasztás motivációit tekintve

van hová kapcsolódni egy ilyen pozitív hivatáskép megfogalmazásával. A 7. osztályosok között végzett országos felmérés megállapítja, hogy a szülői ta-

³² BAUMAN 2000, 58. o.

³³ MEIREIS 2008, 537. o.

nács, talán meglepő, de nem a keresetet helyezi első szempontként a gyerekek elé, hanem azt, hogy a gyermek olyan munkát válasszon, amit szívesen csinál majd.³⁴ A kutatás a pályaválasztás motivációja szempontjából nagyon józan korosztály képét rajzolja, ahol a stabilitás a legfontosabb elvárás a munkától.³⁵ A munka hatása az ember környezetére és saját magára olyan szempont, amivel a hitoktatás támogathatja a pályaválasztást.

SZEGÉNYEK

A Biblia a gazdasági témák közül megkülönböztetett figyelmet fordít a szegénységre. A szegénységnek egy abszolút és egy relatív mértékét is megkülönböztethetjük. Az első a konkrét létfenntartáshoz szükséges javak hiányát mutatja (élelmiszer, hajlék, ruházat), a másik a társadalom átlagos szintjéhez és a társadalmi életben való részvételhez szükséges anyagiak elégtelen mértékét jelenti. Mindkettő értelmezhető mind a bibliai, mind a mai korban. Az első értelmezés nem korhoz kötött, míg a második kifejezetten korhoz és társadalomhoz kötött. A szegénység első értelmében viszonylag könnyű meghúzni a határt a súlyos fizikai nélkülözésnél. A második értelmezésből egy nehezebb határhúzás következik, ami gazdasági, kulturális, szociológiai és nem utolsósorban politikai kérdés és érdek is.

Az Európai Unió statisztikáiban nyomon követhető a probléma összetettségét is mutató mérési módszer kidolgozása. Három mérési módszer összefüggéséből alakul ki a szegénység leírása a tagállamokban. Egyrészt a társadalmi átlaghoz mért jövedelmi szegénység (az ekvivalens mediánjövedelem 60%-a alatt), ami kifejezetten a társadalmon belüli különbségre fókuszál, másrészt a háztartás munkavégzése (munkaképesek 20% alatti időben dolgoznak), harmadszor a mindennapokat befolyásoló anyagi korlátokat mérő, súlyos anyagi deprivációban élők aránya,³⁶ ami a konkrét hiányt fejezi ki. A három tényező az elmúlt évek folyamán nem egyformán mozgott hazánkban. A 2006-tól csökkenő jövedelmek 2009-ben érték el mélypontjukat, de a következő években a javulás csak a gazdagabbakat érintette, a szegények helyzete romlott. A társadalmi olló 2013-ra nyílt a legszélesebbre³⁷, azóta az alsó réteg helyzete is javulni kezdett. Legnagyobb veszélyben, az erősebb családtámogatás mellett is, még mindig a gyermekek (különösen az egyszülős háztartásban vagy nagycsaládban élők)

³⁴ MKIK-GVI 2015, 29. o.

³⁵ Biztos munkahely 95,2%, ne szoruljak segélyre 87,6%, érdekes munkám legyen 86,5%, sok pénzt keressek 86,5%, hasznos munkát végezzek 80,1%, munka mellett sok szabadidőm legyen 68,3%, szüleim, családom által elismert munka 66,6%. (MKIK-GVI 2015, 61. o.)

³⁶ A 2014-es évben az alábbiak közül négy vonatkozik rá: hiteltörlesztéssel vagy lakással kapcsolatos fizetési hátralék (21%), váratlan kiadások fedezetének hiánya (71%), nincs telefonja (1,4%), nincs színes televíziója (0,4%), nincs mosógépe (1%), nincs személygépkocsija (20%), évi egyhetes üdülés hiánya (55%), kétnaponta húséteلفogyasztás hiánya (24%), lakás megfelelő fűtésének hiánya (9,6%). (KSH 2015, 26. o.)

³⁷ KSH 2015, 12. o.

vannak, míg legnagyobb biztonságban az idők. A társadalom ennek alapján egy gazdasági válsághelyzetből úgy jutott ki, hogy a terhekben leginkább a szegények részesültek, és a felsőbb rétegnél meginduló növekedés mára az alsóbb

A szegény rétegektől a gazdagabb rétegeknek nyújtott „hitelt” valamilyen formában vissza kellene szolgáltatni, a morális adósság miatt is.

rétegeket is eléri. Ez véleményem szerint egyfajta adósságot jelent a felső rétegek számára. A szegény rétegektől a gazdagabb rétegeknek nyújtott „hitelt” valamilyen formában vissza kellene szolgáltatni, nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének féken tartása, hanem a morális adósság miatt is. A gazdasági szűkséghelyzet elmúltával a morális

adósságot a kitörési lehetőséget teremtő társadalmi transzferek erősítésével (oktatás, lakhatás) és a visszatéréssel a progresszív adózáshoz lehetne törleszteni.

A társadalom kulcskérdése, különösen a demográfiai folyamatok tükrében, a folyamatos mélyszegénység negyedszázados jelenléte, különösen a roma lakosság körében. A társadalom egészére jellemző a máról holnapra élés és a rövid időtávon gondolkodás, illetve még mindig az eladósodottság. A lakosság több mint kétharmada nem tudna váratlan kiadásként felmerülő nagyobb összeget (2014-ben 70 ezer forintot) kifizetni.³⁸

Az a mérték, ami egyfajta gazdasági célként megfogalmazható, különbözik társadalmi csoportonként (lakóhely és jövedelem szerint). Magyarországon 2014-ben a jó élet biztosításához szükséges jövedelem az alsó társadalmi ötöd esetében 143 ezer forint, a társadalmi átlag szerint 210 ezer forint, míg a felső ötöd szerint 325 ezer forintból biztosítható fejenként. Átlagos megélhetéshez fejenként 114 ezer forint jövedelem szükséges.³⁹ Ehhez képest 91 ezer forint átlagos havi nettó jövedelemmel rendelkeztek az emberek Magyarországon, ami megítélésük szerint a szűkös megélhetésre elég.

Ne kívánd

JÖVEDELEMELOSZTÁS

Az egyes országokon belül és globálisan egyaránt felmerül a jövedelmek egymáshoz való viszonyának kérdése. Mind a két összefüggésben jelentős átalakulások történtek az elmúlt években, és ezek a folyamatok minden jel szerint a jövőben csak még erősebben fognak folytatódni. A jövedelmi egyenlőtlenségek Thomas Piketty könyvével és az Oxfam brit segélyszervezet jelentésével kerültek a figyelem középpontjába. Branko Milanovic könyvében szintén a globális egyenlőtlenséggel foglalkozva kimutatja, hogy az elmúlt huszonöt évben a globalizációnak két csoport a nyertese és egy a vesztese. A nyertesek első és legnépesebb csoportja az ún. globális közép, az elmúlt negyed században,

³⁸ Uo. 26. o.

³⁹ Uo. 11. o.

elsősorban Kelet-Ázsiában, a szegénységből kitörő tömegek, illetve a másik csoport a világ leggazdagabb 1%-át jelentő „plutokraták”.⁴⁰ A vesztesek a nyugati gazdag országok alsó középosztálya, akiknek jövedelme reálértéken stagnált, vagy csak kis mértékben nőtt Japántól Nyugat-Európáig és kis növekedéssel az Egyesült Államokban.⁴¹

A globális különbségek annyira nagyok, hogy minden igazolási kísérlet pusztán magyarázkodásnak hat. Egy ember születési helye alapjaiban meghatározza materiális létfeltételeit. Ez a hatalmas globális kiegyenlítődés ellenére is igaz az új évezredben. A globális egyenlőtlenség nagyobb még a legnagyobb különbséget mutató országoknál is. A születési hely a legerősebben determinálja a személy várható anyagi helyzetét. Milanovic ezt az adottságot állampolgársági prémiumnak hívja. Ha valaki Kongó helyett az USA-ban születik, az 93-szoros, ha Svédországban, az 72-szeres jövedelmet jelent.⁴² Ezek a számok jól mutatják, hogy miközben a világ kulturális képeit és igényeit a leggazdagabb országok formálják, milyen vonzerőt jelent ez a világ szegényei számára. A csak lassan megindult kiegyenlítődési folyamat, a legszegényebbek fokozott felzárkózása a gazdagabbak stagnálása mellett csökkentheti a globális igazságtalanságot. Ugyanakkor a folyamat nem morális szempontok alapján haladt az elmúlt negyed században, hanem a gazdasági globalizáció morális és környezeti kérdésekre érzéketlen haszonmaximalizáló logikája alapján és bizonyos országok emberi jogokat súlyosan sértő politikai hatalomgyakorlása mellett.

A globális összefüggések mellett a jövedelemelosztást Magyarországon is érdemes szemügyre venni. A jövedelemelosztást mérő Gini-index alapján Európában a közepesen egyenlőtlen országok közé tartozunk 2014-ben. A jövedelemelosztás és az ország gazdagsága nem esik egybe. Bár az európai listát Norvégia vezeti és Bulgária, illetve Lettország zárja, a németeket vagy a franciákat például megelőzzük. Az elosztás egyenlőtlensége számos tényezőtől függ: a nagyvállalkozói családi vagyonok méretétől, a társadalom átlagos életszínvonalától, az elosztás társadalmi normáitól. Magyarországon a válság előtti években lendületes csökkenés jellemezte az egyenlőtlenségeket, utána gyors növekedés, majd az utóbbi három évben ezen a magasabb szinten stagnálás.⁴³

A jövedelemelosztás nemcsak globális és társadalmi szinten, hanem a háztartásokon belül is fontos etikai kérdés. Az alábbi ábra szerint egy átlagos magyar háztartás jövedelmének nagy része a lakhatásra és az ételmezésre megy el, és a szabadon elkölthető rész jóval kisebb. Természetesen a nagy különbségek miatt ez az átlagos szituáció a valóságban szétszakad olyanokra, akik tényleg minimális szabadsággal rendelkeznek, és olyanokra, akik egészen naggyal. Etikailag elsősorban ez a szabadon rendelkezésre álló anyagi erő a felelősség tárgya.

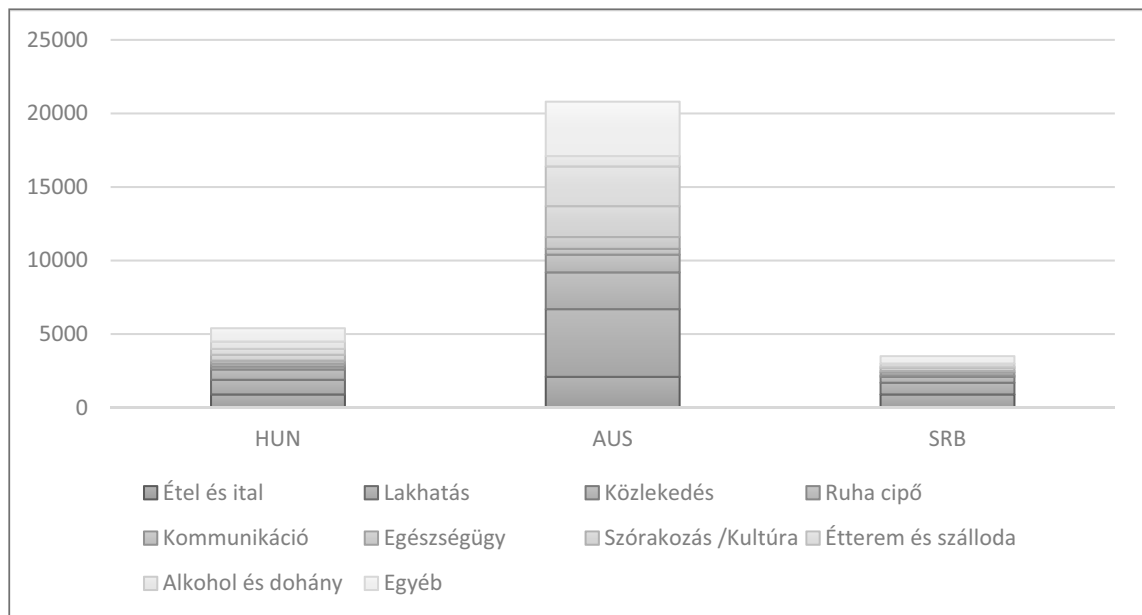
⁴⁰ MILANOVIC 2016, 22. o.

⁴¹ Uo. 20. o.

⁴² Uo. 132. o.

⁴³ KSH 2015, 12. o.

ADAKOZÁS

Az Eurostat adatai alapján

A nagy világvallásokban hasonló, hogy híveiket a rászorulóknak segítségére biztatják és ezzel a társadalom belső összetartását növelik. A kereszténység is megfogalmazza ezt az elvárást, miközben Jézus tisztában van azzal is, hogy a probléma örök feladatot jelent (Mt 26,11). A szegénység ellen két módon tehetnek a társadalom tagjai. Vagy közvetlenül saját erőforrásaikból nyújtanak segítséget a rászorulóknak, vagy olyan társadalmi rendet építenek ki, ami a lehető legigazságosabb. A kettő egysége a protestáns szociáletikai cél. Egy alapvetően igazságtalan rendszer ugyan bőséges lehetőséget nyújt az egyéni adakozásra, de a társadalom kollektív felelősségét a reformáció odahelyezi az egyéni jótékonykodás mellé és közösségi feladattá teszi. A hatalom feladata, a konkrét államformától függetlenül, hogy megakadályozza az igazságtalanság

bővített újratermelését, és lehetőségeket biztosítson polgárai számára.

...a társadalom kollektív felelősségét a reformáció odahelyezi az egyéni jótékonykodás mellé és közösségi feladattá teszi.

A reformáció teológiai alapon szembehelyezkedett a középkori szerzetesi ideál egészével, így annak gazdasági vetületével is. Ennek egyik fő pillére az alamizsnaadás hangsúlyozása és – különösen a kolduló rendeknél – a szegénységi fogadalom volt.

Az adomány az egész társadalmi rendben kiemelt szerepet játszott. Luther ideálja ettől messze esik. Egy hivatását munkában és családban megélő, önállóan gondolkodó, de társadalmi helyét elfogadó ember és az ilyen emberek alkotta közösség képe az elképzelése. Itt az adakozás is új értelmet nyer. Az egyén nem mentesül az adakozás feladata alól, továbbra is adnia kell a rászorulóknak, a különbség az, hogy ez az ő egyéni kegyességének nem érdemszerző része.

A szegénység így elveszíti erkölcsi értékét, helyette a munka kerül középpontba. A reformáció kezdetétől kiindulva a puritán angolszász világban teljesedik ki az elv, hogy aki képes dolgozni, annak munkával kell megkeresnie jövedelmét és így kell kikerülnie a szegénységből. Luther a szegénység strukturális okait mérsékelten veszi figyelembe, és inkább a ma is gyakran említett, egyéni munkán keresztül vezető utat hangsúlyozza.⁴⁴

Ötszáz évvel később hasonló folyamatot látunk a globalizált világ összefüggésében. A globális segítségnyújtás túlélést biztosított a legszegényebbeknek, de kitörési lehetőséget nem. Ma hihetetlen kemény és az emberi méltóságot sértő feltételek között végzett munka gyümölcseként jelentős gazdasági fejlődés zajlik a korábban szegény országok egy nagy részében. Ennek hatására háromszorosára nőtt a dolgozó középosztály (napi 4 dollár jövedelemmel) létszáma a fejlődő országokban, és negyed század alatt megfeleződött (1,9 milliárdról 896 millió főre) az extrém szegénységben (napi 1,25 dollár alatti összegből) élők száma a világon.⁴⁵ A segélyek szerepét jóval meghaladja a külföldön dolgozók hazautalásainak és a külföldi befektetéseknek az összege.⁴⁶ Ennek következtében az adakozás fogalmának kitágítása lehet egy evangélikus hagyományokból táplálkozó etikai megközelítés útja. Miközben az egyéni erőforrások jó célokra fordítása emberek és közösségek létfenntartását és szabadságát szolgálja, az adakozás egy másik formája is szükséges. Ez a türelem és bizalom adománya, amit a világ gazdagabb felének életmódjában a mértékletesség elfogadása jelent. A globális és társadalmi kiegyenlítődés igazodási mintáját jelenti jelenleg ez a csoport. Ma nyomokban már tapasztalható, főleg Európában a fiatalok között egy olyan életmód, ami korlátozott fogyasztás mellett is meg tudja élni szabadságát.

Ennek fényében elgondolkodtató szűkebb régióink adakozási hajlandósága. Magyarország egy hellyel Szlovákia mögött 2015-ben 124.-ik a Charities Aid Foundation angol jótékonyági szervezet 145 országot vizsgáló listáján. A lista kimutatja, hogy Közép-Európa volt szocialista részében az elmúlt években a lakosság ötöde adott pénzt, körülbelül tizede önkénteskedett, és harmada segített egy idegennek az elmúlt hónapban. Ebből a világméretben nem túl segítőkész állapotból az elmúlt években természeti csapások nyomán nyújtott segítség mozdította ki a lakosságot. Összehasonlításként a lista legvégén áll Kína, semmiben sem magas, viszont az önkéntességben kifejezetten alacsony értékekkel, Európában kiegyensúlyozottan jó Hollandia jellemzője, ahol több mint kétszer annyian segítenek, és ezt nagyon stabilan teszik, a lakosság felének ez beépült gyakorlata.

⁴⁴ PRIEN 1992, 198. o.

⁴⁵ UN 2015, 4. o.

⁴⁶ MANRIQUE GIL-CLAROS 2015.

...az adakozás fogalmának kitágítása lehet egy evangélikus hagyományokból táplálkozó etikai megközelítés útja.

Az adakozás az ember személyiségének minden világvallás szerint fontos pozitív formálója. Az egyház pedig egy olyan intézmény, amely a jó cselekvését értékeli, arra motivál és konkrét lehetőséget is teremt. Ez az egyház iránti bizalom egyik forrása, ahogy azt Magyarország egyik leggazdagabb embere, Demján Sándor is kijelenti egy interjújában.⁴⁷

Origo: Hogyan határozza meg, hogy mennyit és hogyan költ el jótékonykodásra?

Demján Sándor: A halálom után megmaradó vagyonom 95 százalékát jótékony célra fogom felajánlani. Mindig is ez volt az életcélom, mert tudom, hogy korábban milyen sokat jelentett nekem is a segítség. Ezt nem most mondom először, a kollégáim és a családom a kezdetektől fogva tudják. A pénz a már említett célokat fogja szolgálni – szegény gyerekek oktatása, minőségi kultúra.

Origo: Ha valóban a vagyona 95 százalékát eladományozza, ahhoz egy komoly szervezetet kell felállítani.

Demján Sándor: Ez az én nagy dilemmám, a megoldáson még mindig töröm a fejem. Mindenki azt mondja, hogy majd egy kövér kurátor vesz aranyláncot a szeretőjének a pénzből. De jó megoldás lehet, ha három egyházra bízom a pénzem, azok biztosan nem fogják ellopni. Pedig ateista vagyok, de meggyőződésemmel, hogy az egyházakra szükség van, mert az évezredek működésük alatt jól kidolgozták, hogy melyek a társadalmi morál legfontosabb építőkövei.

Császárnak, ami a császáré

Az egyéni szereplők után végül az állam gazdasági szerepét vizsgáljuk meg, a gazdasági hatalom összefüggésében. Akarata ellenére rávenni valakit valamire – ez a hatalom legáltalánosabb definíciója. A gazdaság területén erre az állam képes, a jogszabályi keretek változtatásával. A piac, ideális körülmények között, inkább a kölcsönös megegyezés alapján működik. Az ideális képen főleg a piaci szereplők mérete változtat, a nagy szereplők esetében beszélhetünk gazdasági hatalomról. Ezt a hatalmat, csakúgy, mint a hatalommegosztás politikai elve esetében, több, nagyjából egyenlő erővel rendelkező szereplő működésével igyekszik korlátozni a társadalom. A méretgazdaságosságot figyelembe véve, egyes területeken eltérő mérettel, de létezik egy állapot, ahol a verseny kényszere valóban korlátozza a visszaélést. Az állam lehet pusztán kívülálló szereplő, amely a monopóliumok kialakulásának megakadályozásán és a szabályok betartásán őröködik. Azonban az evangélikus hagyományokból a politikai hatalom számára ennél jóval aktívabb szerep várható el. Ez a hagyomány, más tényezők mellett, fontos történelmi szerepet játszott az északnyugat-európai szociális piacgazdasági modell kialakulásában. Ugyanakkor

⁴⁷ GALAMBOS 2012.

ma a világ demokratikus és gazdaságilag prosperáló országaira tekintve csak megerősíthetjük a német evangélikus egyház negyedszázados megállapítását, hogy egyáltalán nem beszélhetünk demokrácia és piacgazdaság között eleve adott harmóniáról.⁴⁸

A politika beavatkozása a gazdaság területére csak az érme egyik oldala. Legalább ennyire izgalmas a fordított irány is. Mekkora politikai befolyással bír a gazdasági hatalom? A befolyás módja és mértéke között a világ demokráciáiban hatalmas különbségeket látunk. Az Amerikai Egyesült Államokban az elnökválasztás finanszírozására tekintve jól látható a direkt kapcsolat. A direkt finanszírozás mellett a közvélemény média általi formálása egy következő beavatkozási terület. A gazdasági hatalom politikai beavatkozásának gazdasági célja a saját gazdasági érdekeinek megfelelő szabályok kialakítása, az egyéb társadalmi érdekek ellenére. A politika feladata a különböző társadalmi érdekek mérlegelése és a közösség közös érdekének megfelelő döntés meghozatala. Itt olyan döntési rendszert kell kialakítani, amelyben a politikai hatalom feladata a kis hatalommal rendelkező érdekek, szempontok figyelembe vétele. Egy evangélikus szociáletikában az állam szociális gondoskodó feladata a legelesettebbek védelme, éppen azért, mert ők azok, akik a társadalomban a legkevesebb hatalommal rendelkeznek. Történetileg a szekularizáció a jóléti állam kezdete, ahol a közösségnek világos szociális kötelességei vannak, amit egy erre a célra létrehozott közösségi kasszából kell fedezni. Ennek működtetésénél Luther az evangélium alapján álló eljárásrendre épít, mert tisztában van az emberi kapzsiság veszélyével. A közös pénztár alapját a felosztott kolostori vagyonok adják, ahogy ez számos esetben ténylegesen megtörtént és máig – a történelem viharain keresztül – működik.⁴⁹ Az állam jóléti feladatait nem szabad kizárólag gazdasági szempontok alá rendelni. Az állam jóléti feladata, hogy a környezet és a jövő generációjának érdekét is figyelembe vegye, mint szintén kis hatalommal rendelkező területeket.

Egy komplex jóléti gondolkodás az állampolgár, a gazdasági szereplők, a közösség és az állam irányába egyaránt magas elvárást fogalmaz meg, viszont olyan morális együttműködést tesz lehetővé, ahol az együttműködés erőfeszítés nagyobb eredményt ér el, mintha csak egy-egy szereplő igyekezne morális szempontokat érvényesíteni. A társadalmi bizalom légkörének gazdasági előnyei is vannak az emberek jólétén túl, ami a gazdaság végső célja, még az utilitarizmusban is.

A társadalmi bizalom légkörének gazdasági előnyei is vannak az emberek jólétén túl, ami a gazdaság végső célja.

⁴⁸ EKD 1991, 69. o.

⁴⁹ Például a németországi Haina kolostorát Hesseni Fülöp kórházzá alakította a reformáció bevezetése után 1533-ban. A hozzá tartozó terület pedig megmaradt a kórház működtetését szolgáló gazdasági alapnak. Az épületekben ma is egy tartományi pszichiátriai kórház működik.

- Mennyi tere és lehetősége van etikus magatartásra az egyénnek a fenti témák összefüggésében?
- Mi a jelentősége az egyházban az adakozásnak személyes hitéletünk és a közösség szempontjából?

Befejezés

El kell búcsúzni attól az elmélettől, hogy az etikai szempontok ellenére hatékonyan működhet a gazdaság. Ahhoz a kérdésfelvetéshez viszont vissza kell térni, ami a közgazdaságtan születését kísérte. Smith és Mandeville képei arra keresik a választ, hogyan lehetséges, hogy az önző emberi viselkedés eredményesen működő emberi közösséget hoz létre. A kérdezők tisztában voltak a kérdésben rejlő veszéllyel, mert az erkölcsöt, a társadalmat és a gazdaságot egységben szemlélték. A piac egy olyan módszer, amely integrál egy morálisan veszélyes erőt, de ettől az még nem lesz jó. Az önzés az ember lényegi elemét, a kapcsolatiságát rontja

A mai komplex kihívások kulturális feladata megmutatni a közérdek és az önérdék egészen szoros kapcsolatát.

el. Elisabeth Gräb-Schmidt hívja fel a figyelmet a közjő fogalmának helyreállításáról szóló cikkében az *interesse*, (érdek) eredeti értelmére.⁵⁰ A szó eredeti értelme az *inter homines esse* (emberek között lenni). Még mélyebbre is juthatunk jelentésében, mert az *inter homines esse* az élet szinonimája a

rómaiaknál. Élni azt jelenti, emberek között lenni; emberek között többé nem lenni a halál.⁵¹ Az emberi érdek az, hogy emberek között legyünk. A közösségi lét állapota ezért nem független az ember érdekétől. Mindez nemcsak a nyelvi mélységek kulturális élményét adja számunkra, hanem megmutatja a valódi elsődleges emberi érdeket is. Igaz ez az emberi társadalom létének minősége és jövője szempontjából, de még távolabbi perspektívát nyit a teológiai értelmezés. A mai komplex kihívások kulturális feladata megmutatni a közérdek és az önérdék egészen szoros kapcsolatát, ahogy azt egy, a gazdasági válság inspirálta német egyházi állásfoglalás kitűnően összefoglalja.

„Egy szociálisan, ökológiailag és globálisan elkötelezett piacgazdaság morálisan sokkal nagyobb igényeket támaszt, mint annak általában tudatában vannak. Az egyéni haszon, amely a piacgazdaság egyik fő hordozó eleme, izoláltan pusztító egoizmussá válhat. A politikai és gazdasági feltételek kialakításán túl, az egyéni haszon számára a közjót fenntartó formát adni kulturális feladat. Az egyéni jólét és a szociális és ökológiai felelősség közötti egyensúly mindenkit érint. Ez nem utolsósorban az életstílus kérdése.”⁵²

⁵⁰ GRÄB-SCHMIDT 2015, 165. o.

⁵¹ ARENDT 1998, 7–8. o.

⁵² EKD 2009, 8. o.

AJÁNLOTT IRODALOM

- SEDLACEK, Tomas: *A jó és a rossz közgazdaságtana*. HVG Kiadó, Budapest, 2012.
- BRUNI, Luigino – ZAMAGNI, Stefano: *Civil gazdaság. Hatékonyság, méltányosság és közjóllét*. L'Harmattan, Budapest, 2013
- AKERLOF, George A. – SHILLER, Robert J.: *Animal Spirits. Avagy a lelki tényezők szerepe a gazdaságban és a globális kapitalizmusban*. Corvina, Budapest, 2011.
- SZABÓ András: *A pénz mint teológiai probléma. Az áldozattól a pseudoeszkatológiáig*. Evangélikus Hittudományi Egyetem, Budapest, 2015. (Acta Theologica Lutherana Budapestinensia 4.)

Hivatkozott művek

- ANSELM, Reiner: Politische Ethik. In: Huber, Wolfgang – Meireis, Torsten – Reuter, Hans-Richard (szerk.): *Handbuch der evangelischen Ethik*. C. H. Beck, München, 2015. 195–263. o.
- ARENDE, Hannah: *The Human Condition*. 2. kiad. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1998.
- BAUMAN, Zygmunt: *Liquid modernity*. Polity Press, Cambridge, 2000.
- BECKER, Gary S.: Theory of Marriage. In: Schultz, Theodore W. (szerk.): *Economics of the Family: Marriage, Children, and Human Capital*. National Bureau of Economic Research, Chicago, 1974. 299–351. o. Web: <http://www.nber.org/chapters/c2970>.
- BECKER, Gary S.: Az emberi viselkedés ökonómiai megismerése. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Aula Kiadó, Budapest, 1994.
- EKD: *Gemeinwohl und Eigennutz*. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1991.
- EKD Texte 100. *Wie ein Riss in einem hohen Mauer Wort des Rates der Evangelischen Kirche in Deutschland zur globalen Finanzmarkt- und Wirtschaftskrise*. Kirchenamt der Evangelischen Kirche in Deutschland, Hannover, 2009.
- FERGUSON, Niall: *A pénz felemelkedése*. Ford. Nagy Márta. Scolar Kiadó, Budapest, 2010.
- GALAMBOS Márton: Demján Sándor. Szegényekre és művészekre hagyom a vagyonom. *Origo*, 2012. okt. 1. <http://www.origo.hu/gazdasag/20120928-szegenyekre-es-muveszkekre-hagyom-a-vagyonom-interju-demjan-sandorra.html>.
- GRÄB-SCHMIDT, Elisabeth: Gemeinwohl. Rückgewinn eines antiquierten Begriffs in der pluralen modernen Gesellschaft. *Zeitschrift für Evangelische Ethik*, 59. évf. 2015/3. 163–167. o.
- THOMAS, GÜNTER: Sozialethik im Horizont des dezentrierten Subjekts. In: Dalferth, Ingolf U. – Stoellger, Philipp (szerk.): *Krisen der Subjektivität. Problemfelder eines strittigen Paradigmas*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2005. 583–629. o.
- HELLIWELL, John – LAYARD, Richard – SACHS, Jeffrey (szerk.): *World Happiness Report 2015*. Sustainable Development Solutions Network, New York, 2015.
- HERMS, Eilert: Religion und Wirtschaft. In: *Die Wirtschaft des Menschen: Beiträge zur Wirtschaftsethik*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2004. 1–34. o.
- JÄHNICHEN, Traugott: Wirtschaftsethik. In: Huber, Wolfgang – Meireis, Torsten – Reuter, Hans-Richard (szerk.): *Handbuch der evangelischen Ethik*. C. H. Beck, München, 2015. 331–400. o.

- JUHÁSZ Gábor: A gazdasági és szociális jogok védelme az Alkotmányban és az Alaptörvényben. *Fundamentum*, 2012/1. 35–49. o.
- KLEIN, Wassilos: Wirtschaft/Wirtschaftsethik. In: *Theologische Realenzyklopädie (TRE)* 36. köt. De Gruyter, Berlin – New York, 2004. 130–134.o.
- KÖRTNER, H. J. Ulrich: *Evangelische Sozialethik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1999.
- KSH: *A háztartások életszínvonaláról, 2014*. Budapest, 2015. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszinv/hazteletszinv14.pdf>.
- MADARÁSZ Aladár: A láthatatlan kéz – szemelvények egy metafora történetéből. *Közgazdasági szemle*, 49. évf. 2014. július–augusztus. 801–844. o.
- MANRIQUE GIL, Manuel – CLAROS, Eulalia: *EU: új fejlesztéspolitika kialakítása*. <https://europa.eu/eyd2015/hu/eu-european-parliament/posts/eu-shaping-new-development-policy>.
- MILANOVIC, Branko: *Global Inequality*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge–London, 2016.
- TÜREI Gergely – BÁRDITS Anna: *Általános iskolások pályaválasztása 2015*. MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet, Budapest, 2015. www.mkik.hu/hu/letoltes/45987/f23e7.
- OLÁH Attila – VARGHA András – CSENGŐDI Márta – BAGDY Bella – DIÓSY Tamás: *Magyarország boldogságtérképe 2016*. ELTE PPK Pozitív Pszichológiai Kutatócsoport – Jobb Veled a Világ Alapítvány. <http://boldogsagprogram.hu/kiderult-mi-jellemzi-a-legboldogabb-magyarokat#tenyezok>.
- PRIEN, Hans-Jürgen: *Luthers Wirtschaftsethik*. Göttingen, 1992.
- SANDEL, Michael J.: *Mi igazságos... és mi nem?* Ford. Felcsuti Péter. Corvina, Budapest, 2012.
- SÁGVÁRI Bence: *Az IT generáció. Technológia a mindennapokban: kommunikáció, játék és alkotás*. (Fanta TrendRiport I.) http://campuslet.unideb.hu/dokumentumok/Fanta_Trendriport1.pdf.
- SEDLACEK, Tomas: *A jó és a rossz közgazdaságtana*. Budapest, 2012.
- SEDGWICK, Peter: *The Market Economy and Christian Ethics*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- THEISSEN, Gerd: *Az első keresztyének vallása*. Ford. Szabó Csaba. Kálvin Kiadó, Budapest, 2001.
- LVM 6 = LUTHER Márton: *Prédikációk*. Szerk. Csepregi Zoltán – Horváth Orsolya. Luther Kiadó, Budapest, 2015. (Luther válogatott művei 6.)
- UN = *The Millennium Development Goals Report 2015*. New York, 2015. [http://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%2015\).pdf](http://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%2015).pdf).
- WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. 2., bőv. kiad. Ford. Józsa Péter – Lissauer Zoltán – Somlai Péter. Cserépfalvi Kiadó, [Budapest], 1995.
- ZELLER Gyula: *Létezik-e a Smith-probléma, avagy mennyire egységesek Adam Smith nézetei?* PTE KTK Közgazdasági és Regionális Tudományok Intézete, Pécs, 2009. (Műhelytanulmányok 2009/3.) Web: http://www.krti.ktk.pte.hu/files/tiny_mce/File/MT/mt_2009_3.pdf.